

NOTES SOBRE LA JOTA A LA CATALUNYA NOVA

Salvador Palomar

SALVADOR PALOMAR

*Dansada per Sant
Antoni a de
Gandesa
(Terra Alta).*

A la Catalunya Nova, en l'actualitat, la jota –cantada o ballada– és ben viva a les comarques de l'Ebre com a forma d'expressió popular que protagonitza moltes celebracions, tant de caràcter públic com privat. En el passat, si més no fins al primer terç del segle XX, l'àrea geogràfica de la jota abastava plenament el Priorat –on es conserva en algunes poblacions– i, com a mínim, una part del Camp de Tarragona.

Pel que sabem fins ara, la jota es va difondre a les nostres comarques a finals del segle XVIII. És obvi, però no costa res recordar-ho, que fonèticament l'ús del terme «jota» és relativament recent. Fins ben entrat el segle XX i encara entre alguna persona molt gran, aquesta manifestació folklòrica es designava com «cota» o, més habitualment, en funció del seu ús, com «el ball de plaça» o com «les rondes».¹

I també tots sabem que el folklore és comunicació, ja sigui en la paraula o en el gest. Jotes cantades i dansades presenten nombrosos punts de contacte en la seva estructura

musical i també en la seva funció com a vehicle de transmissió de sentiments, de festeig o de rebuig, de crítica o burla.

LES RONDES

A les poblacions del Baix Camp i del Priorat,² la jota era la forma musical de les rondes. Aquestes, interpretades per colles de joves que s'organitzaven –més o menys espontàniament– per anar a cantar a les noies a la nit, sovintejaven en els moments de l'any en què les feines del camp eren menys feixugues. Mitjançant les cançons de ronda, el grup protagonista expressava els sentiments dels seus components i comunicava la seva opinió respecte les qüestions que l'afectaven, les persones i els fets succeïts a la població.

Entre les cançons –n'hi ha centenars d'exemples recollits–, les més nombroses són les de temàtica amorosa: n'hi ha de galanteig, que expressen admiració o fan evidents les preferències amoroses d'un noi,

però també n'hi ha que serveixen per a comunicar rebuig, frustracions sentimentals o denunciar enganys i comportaments que el grup considera poc adequats. La temàtica amorosa hi és, doncs, dominant, però no pas l'única. Com he dit més amunt, la ronda transmetia l'opinió d'un grup social –els joves fadrins, els membres d'una colla o societat– sobre les persones i esdeveniments col·lectius. Les rondes eren espais de llibertat en què podia aparèixer la crítica a un personatge o a l'ordre social i que ben sovint era motiu de conflicte, essent, per tant, una forma d'expressió política. N'hi havia de tòpiques –fent referència a la geografia folklòrica, per exemple–, de salutació i comiat, que completaven el repertori, junt amb d'altres més específiques que s'adreçaven a situacions concretes.

A les rondes el comunicant és masculí. El grup de nois i d'homes va pels carrers i interpreta el seu repertori, que és escoltat pel veïnat més proper, adreçant-se a una casa concreta. Si més no inicialment, el

missatge és molt limitat quant a la geografia, fet que afavoreix les declaracions més explícites o les crítiques més punyents. En algun cas, el contingut de les cançons s'escamparà per la població i, fins i tot, pels pobles veïns. Però sempre hi ha una diferència entre allò que es viu i allò que s'explica. En algunes ocasions –fet que es considera poc freqüent, però no excepcional– les noies contesten alguna cançó que els hi és dedicada.

La forma literària de les rondes –quartetes en què rimen el segon i quart vers– és idèntica al d'altres formes populars de cant i de dansa, com són els cants de treball, les cançons de dansa i, fins i tot, algunes cançons de pandero, fet que condiciona la identificació d'alguns textos –aplegats de segona o tercera generació– si no s'explicita el seu ús. Vegem-ne uns pocs exemples:

No canto per la petita
ni tampoc per la més gran,
canto per la mitjaneta
a veure si me la daran.

Diuen que el cantar vol gràcia
i el ballar vol dir Teresa,
lo tocador de guitarra
vol tocar la gràcia entera.

Moreneta la festejo,
companys, a què m'hi diu?
Moreneta també ho era
ai! la Verge, Mare de Déu.

De cantar no puc cantar,
que en tinc la veu impedida,
no sé si m'ho coneixeu
que tinc l'amor fora vila.

La Maria de l'Amàlia,
una n'hi hem de cantar,
que se n'ha anat a dormir
i no ha vingut a refrescar.

D'aquí estant veig una estrella,
d'aquí estant la veig lluir,
jo no sé si n'és l'estrella
o l'amor que em fa sofrir.

Entre les burlesques, n'hi ha una de molt comuna que diu:

A la ventana l'hai vist,
embolicada amb un gorro.
Me pensava que era ella
i era el gos que treia el morro.

I entre les que aporten referències geogràfiques, una de les més cantades fou:

Ai mare, si marit me'n deu,
no me'l deu de la Mussara,
que la boira sempre hi jeu
i el terreno no m'agrada.

Ben comunes eren les adreçades a provocar les noies de les poblacions veïnes:

Les xiques de Capafonts,
totes porten mocador de duro
i algun dia es posaran
les morralles del meu burro.

Les xiques de l'Aleixar
són poques i ballen bé.
tenen la panxa arruada
com la manxa del ferrer.

Quant a la llengua emprada, sovint hi trobem l'ús de paraules castellaneres, emprades a cops com a

recurs humorístic, i també moltes corrandes en castellà –que els nostres informants no dubtaven a qualificar «de calendari», fent referència a la seva difusió mitjançant els fulls dels calendaris de paret, per exemple– amb paraules o frases catalanitzades, resultat de la reelaboració oral:

*En el mundo manda Dios
i en Europa, los gitanos.
I a la població de Reus
mandan los republicanos.*

L'acompanyament del cant de les rondes es feia amb instruments de corda: guitarres, guitarró i bandúrries, encara que algun cop s'hi podia afegir algun instrument de vent. El ritme es podia portar amb uns ferrets o altres instruments de fabricació casolana, des d'un regue-rec a un cànter colpejat amb una espardenyia.

La jota també era present en altres formes de cant popular, com ara les cançons de festa interpretades, per exemple, per Carnestoltes:

A dotze, a dotze,
i a dotze va el vi.
Lo pobret Carnistoltes
s'acaba de morir.

Carnistoltes fredes,
lo blat a divuit.
Quants n'hi ha que ballen
amb lo ventre buit!»

O en els cants de treball, especialment en feines com el batre. Finalment, trobem textos d'autor popularitzats com a cant de festa o folkloritzants, com *Les majores d'Ulldemolins*, amb una lletra aplicada a la tonada del ball de Majorales d'aquesta població. Es tracta d'una composició literària, escrita al segon terç del segle XX i que cal contextualitzar en el procés de reelaboració folklòrica de la dansa, de la qual parlarem tot seguit.

EL BALL DE PLAÇA

El ball de plaça fou, en el passat, un dels actes centrals de qualsevol festa major. Efectivament, la plaça era l'espai festiu per excel·lència i el ball, una activitat que possibilitava la relació entre les persones, el festeig, i una mostra de prestigi, tant pel que fa a l'habilitat dels balladors com a la seva posició social.

El desenvolupament dels balls de plaça era ben definit segons el

SALVADOR PALOMAR

Jotes per Sant Sebastià al Masroig (Priorat).

costum de cada població, un ritual que possibilitava que el ball acomplís les seves funcions socials en el seu inici i en el seu desenvolupament.

Quant a l'inici, en moltes poblacions anava a càrrec dels majorals i majorales de la festa o d'alguna confraria. Aquestes darreres —associacions de caire religiós formades per laics— constituïren la principal forma d'associacionisme en la nostra societat tradicional, i amb finalitats pietoses —manteniment del culte— i socials —ajudar els confreres en cas de necessitat—, la motivació religiosa de les confraries aixoplugava la realització d'activitats lúdiques i festives: per exemple, organitzar el ball de plaça i recaptar diners per l'associació.

Al segle XIX i durant bona part del segle XX, allí on es manté el costum de fer ball de plaça es balla la jota, i són nombroses les festes majors del Priorat,³ la Ribera d'Ebre o la Terra Alta on aquest ball és viu.

En resum, el ball de plaça era el ball de coques, és a dir, una dansa en què els balladors compren una coca i l'ofereixen a la balladora, o ballen amb una coca a la mà. Així, per exemple, es podia subhastar entre els nois cada coca i, amb ella, el dret a començar cada dansada.

A Ulldemolins les fadrines portaven coques enramades a l'ofertori de la missa major que després eren subhastades durant el ball de plaça. El 1734 ens consta que, en una visita pastoral, el bisbe volgué prohibir aquesta pràctica. La confraria es queixà que, sense coques, no hi hauria diners per a complir les seves finalitats. El problema, segons consta a la documentació de l'arxiu parroquial, no era que es venguessin coques, sinó que es digués públicament quina noia les havia portades. És prou evident, doncs, que el valor de les coques no era cap altre que el de poder festejar les noies i ballar amb elles.

Aquesta era una pràctica molt comuna. Un recull històric i etnogràfic de Cabassers, publicat el 1918, referint-se a les festes majors de Sant Blai i de la Mare de Déu de setembre, explica: «algunes cases en la missa maijó de dits dies ofereixen coques enramades que se encanten al ball de plaza y augmenten l'ingrés de la confraria per pagà la il·luminació, música y sermó».

Allí on es venien coques entre ball i ball, és evident que la noia que

tornava a casa amb més coques era la que podia presumir d'haver estat més cops sol·licitada per ballar. Un dietari de Falset explica que a començaments del segle XX «lo ball de cocas que's fa per la tarde y nit devant de casa de la vila té de particular que lo ball reglamentari és la jota y lo instrument obligat que ha de portar la música, lo bombo. Se fixa lo preu del parell de cocas y tot aquell que se compra un parell té dret a que's toqui una jota que balla ab la noya que vol. Estan per això les balladoras asentadas en banchs a disposició de aquell que las vulgui per ballar [...]». A Falset, el ball de coques ha arribat fins avui, per bé que la jota va desaparèixer i fou recuperada ara fa uns anys.

Especialment disputada era la darrera dansa, en la qual se solia subhastar una coca especialment guarnida i que comportava que la parella de balladors fos acompanyada per la banda de música a la casa on volguessin. A més de coques, amb el temps, també s'hi van introduir altres objectes, que es venien o subhastaven, per donar més al·licient a les ballades: rams, ventalls o cantirets de vidre, per exemple.

Un cop iniciada la dansada, a càrrec de les autoritats o dels majorals de la festa, la jota és una dansa oberta. Les tonades de jota per al ball de plaça solen tenir dues parts ben diferenciades. Una serveix perquè les parelles evolucionin passejant —saltant amb un senzill puntejat i movent els braços de forma compassada d'un costat a l'altre— al voltant de la plaça —el centre pot estar ocupat pels músics o per una foguera, en el cas de les festes d'hivern—, mostrant-se a tot el públic. Aquesta era una part cabdal del ball ja que podia certificar relacions o manifestar sentiments, un aspecte que es va perdent en l'actualitat. Després, amb una tonada més viva, els components de la parella ballen cara a cara, realitzant figures i evolucions coreogràfiques. Aquí, cada persona mostra la seva habilitat i provoca, amb els moviments del seu cos, el desig de l'altre.

La formació que ha acompanyat habitualment el ball de plaça és del tipus banda —la gent n'hi deia «la música»— amb instruments de vent. Antigament, però, sabem de l'ús de la gralla i d'altres instruments.

Joan Amades recull al seu *Costumari Català* un Ball de Coques

de Prades (Baix Camp) a ritme de jota, i el folklorista reusenc Josep Bargalló Badia documenta la jota a la part meridional del Camp.⁴

Un bon exemple d'aquesta estructura del ball el trobem a la festa de Sant Antoni a Ascó (Ribera d'Ebre). Un dels elements que caracteritza la festa a aquesta població és la foguera que crema, durant tres dies, al mig del Pla de l'església. La llenya per alimentar-la ha estat recollida entre el veïnat i l'encenen, el primer dia, el clavari, els majorals, les pubilles i damisel·les, que són els que ballen la primera jota. La tonada pròpia de la jota d'Ascó es repetirà dotzenes de vegades, alternada amb altres jotes, segons el repertori dels músics.

La música de la jota d'Ascó està formada per dues melodies, que corresponen a les dues parts de la dansa: una, fixa, que consta de 32 compassos i l'altra, que compta amb nombroses variants.

La jota es balla sense indumentària específica, a excepció dels participants en la primera dansada, que ho fan amb el vestit tradicional. S'explica que, quan es ballava amb espardenyas, el noi que aconseguia trepitjar el peu o la beta de l'espardenya de la noia amb que ballava tenia dret a fer-li un petó. A Ascó es coneix bé el crit de «—Xafa-la!», en referència a aquest costum. La tradició també establia que els nois regallessin una coca a les noies amb qui havien ballat.

Uns altres exemples de ball de jota al voltant de la foguera de Sant Antoni són la Dansada de Gandesa o la de Pinell de Brai, ambdues a la Terra Alta.⁵ La jota és també més o menys present en el ball a l'entorn de les fogueres bastides en cruïlles de carrers o places en altres poblacions de la Ribera d'Ebre o de la Terra Alta.

Com s'ha apuntat abans, la subhasta de coques a cada dansada, amb dret a començar el ball per part de la persona que l'adquireix, havia estat una pràctica prou comuna. Al Masroig (Priorat), per Sant Sebastià, s'encanten coques i lots de queviures que prèviament s'han recollit del veïnat en una capta. La jota del Masroig és coneguda amb el nom de *Lo Coco Pere*. El ball de plaça és ben viu i la pugna per aconseguir els diferents productes que es posen a subhasta no desmereix, en absolut, la que pogué existir en altre temps.

Moltes vegades són grups d'amics o colles de poble —a la festa hi fan cap joves de les poblacions veïnes— que competeixen per obtenir, en un moment donat, un lot. No cal dir que la darrera dansa és ben disputada. El que sí que s'ha perdut pràcticament és l'inici de cada ballada a càrrec dels guanyadors en la subhasta. La major part de vegades, al crit de «—Que la balli tothom!» es con-

els balladors evolucionen al seu voltant. Després de la segona dansada, se subhasta la Tortada de Sant Blai pels majorals. Finalment es torna a ballar, sense les tortades.

LES JOTES FOGUEJADES

Una de les pràctiques comunes a les festes d'alguns pobles del Priorat i de

tantla lo jove a la mà. La música para, y'l jove fa entrega de la coca a la noya, y ella l'entrega a la seva família. La música torna altra vegada a fer-se sentir, y'l jovent reprén lo ball, donant fi a la festa amb una pluja de corre-cames, trons y borratxos, que mou gran gatzara entre les noyes.

Al Masroig, per Sant Sebastià, també es tiraven coets mentre es

SALVADOR PALOMAR

Ballant la jota per Sant Antoni a Ascó.

vida tota la concurrència a participar-hi des del primer moment.

A la Fatarella, per Sant Blai, es balla la jota amb les tortades. Els dies abans de la festa, la gent del poble ha portat les tortades a casa del majorals, uns pastissos que, per la seva forma, recorden ara les mones que es consumeixen per Pasqua —de fet, es pot pensar en una evolució paral·lela com a producte de pastisseria— i que es posen sobre un peu de fusta que les subjecta i serveix per portar-les a la mà.

Abans de la missa surt una comitiva des de la casa del majoral, amb les dones que porten les tortades i l'acompanyament de la banda de música, fins a l'església. Els majorals porten el pa beneït que es repartirà a la sortida d'ofici.

Acabat aquest, es retornen a la casa fins a la tarda, quan se surt a fer el ball de plaça o dansada de les Tortades de Sant Blai, amenitzada per la banda de música, que se situa al centre de la plaça, de forma que

les comarques de l'Ebre era ballar jotes foguejades. Es tractava de llançar piules, trons i corre-cames —o carretilles— als peus de les balladores. Les motivacions eren prou ambigües. D'una part se sol apuntar que representava un honor per a les noies sortir del ball amb el vestit ben fuat. S'explica que les noies es mullaven la part de dalt de les faldilles i rivalitzaven per acabar amb la part de baix ben cremada. El cert és que també servia per provocar les parelles.

En alguna població la jota foguejada tancava la ballada. Una descripció de la festa, a l'opuscle *Capsanes y sos encontorns*, publicat el 1896, ens explica:

A la nit és quan aquesta pren un to d'alegria y de tendresa qu'aixampla'ls cors y rejuveneix als vells, ballantse la jota al so de bandúrries y guitarres. A voltes són deu o dotze noies que ballen ab un jove. Aquet compra una coca per a cada una d'elles. La jota comença, y ballen ab la coca, por-

ballava la jota. Tal com ens explicaven unes senyores del poble:

Abans no es feia foguera a la plaça. I tiraven molts focs: trons, carretilles... Confeti, com ara, no en tiraven. S'encenia la roba. La que portava el vestit més cremat, era com una honra. [...] Se posaven vestits nous i s'encenien. Hi havia molta gernació, allavons. Es tiraven trons i carretilles borratxes. Que hi havia vegades que una noia estrenava un vestit i sortia encesa d'allà. Com més maca te posaves, més te'n tiraven. Ara, al menos, cuiden la roba.

Hi havia, però, la voluntat d'acabar amb moltes fuades: «Sí, sí, i n'hi havia que estrenaven lo vestit a veure si li cremaven. [...] I se'l posaven l'endemà per anar a missa, per anar a la professó, com més cremat millor. Era un signe d'èxit de la noia.»

Joan Amades, al *Costumari Català*, fa especial referència a Benisanet (Ribera d'Ebre), d'on diu que

«els balladors feien pública ostentació de la simpatia que sentien per llur balladora, tant si era promesa com no, per la quantitat de piules, correcames, carretilles i d'altres focs petadors i de guspira, que els tirava als peus un amic del ballador, el qual, tot endiumenjat i ben carregat de focs, seguia la parella mentre ballava, [i] s'esforçava, tant com podia, en calar-li foc a les faldilles».

En molts pobles, aquesta pràctica es va prohibir o va ser domesticada, substituint els trons per caramels. De caramels, també se'n tiren a Bot (Terra Alta), a la dansada de jota per Sant Blai. El folklorista Joan Amades, amb vinculacions familiars a la població, aplegà un seguit de costums relacionats amb el ball de la jota, algun de prou sorprenent, que va més enllà encara de les fuades als vestits:

A la nit feien ball a la plaça a la claror d'un cremaller de teia molt insuficient, fins al punt que hom podia gairebé dir que ballaven a les fosques. La dansa típica era la jota. Els fadrins s'acostaven discretament a les donzelles forasteres i se'ls orinaven a la butxaca. Elles dissimulaven, i si alguna causa les obligava a manifestar que se n'havien adonat, es desfeien en protestes. Rebien, però, amb gran goig el fet, i quan tornaven a llurs pobles es complaien a dir el nombre de manifestacions de simpatia que havien rebut en la forma indicada.

I refermant el sentit del ball com explicitació d'unes relacions i, alhora, demostració de l'habilitat dels participants, també explica que:

Antigament, així que es concertava un prometatge, la fadrina feia present al seu promès d'un mocador per al cap que variava en qualitat i riquesa segons els mitjans de la parella. [...] A la plaça, feien un ball dedicat únicament a les parelles de promesos. Ells es deslligaven del cap el mocador que havien rebut en present de l'estimada i que l'havien lluit durant la festa. L'estenien amb tota cura a terra i ballaven airosament per la seva vora en honor i gràcia de la promesa que els feia de parella al ball. Si involuntàriament trepitjaven el mocador, per poc que fos, hom creia que el prometatge no acabaria en casament, i que si aquest arribava, el matrimoni fóra desgraciat.

Habilitat que es feia palesa en dansades com aquesta:

En un dels balls, hom estenia un gran nombre d'ous per tota la plaça, dipositats de manera que es feia difícil ballar sense trepitjar-ne cap. El qui n'aixafava un venia obligat a pagar una quantitat per a subvenir a les despeses del ball. [...] Les fadrines procuraven bellugar-se i evolucionar de manera que llurs galants haguessin de trepitjar precisament algun ou, per tal d'obligar-los a satisfer el ban establert pel cas. [...] Les dansaires que ballaven amb minyons forasters s'esforçaven per fer-los trepitjar com més ous millor.

A l'igual que amb la subhasta de coques, ramellets i toies, el ball de plaça generava els recursos per al manteniment de la festa.

DE LA RECREACIÓ FOLKLÒRICA A LA REVITALITZACIÓ FESTIVA

Com altres danses, la jota ha estat objecte de reelaboracions folklòriques. Per exemple, el que coneixem avui com a Ball de Majorales d'Ulldemolins és la recreació —a partir dels testimonis obtinguts per folkloristes del primer terç del segle XX— de l'inici del ball de plaça. En aquesta població aquest primer ball corresponia a les fadrines, majorales del Roser, i als fadrins, majorals de la Confraria de Sant Isidre.

Aquesta peça folklòrica, que assolí ben aviat una gran difusió i s'integrà al repertori de bona part dels esbarts catalans, retornà al poble com a dansa —amb diverses variants— i com a cançó popular, amb un text que no deixa lloc a cap dubte sobre el moment en què va ser escrit, ja que esmenta la població com a part de l'actual comarca del Priorat.

En els últims anys, el ball de la jota ha estat recuperada com a un dels referents identitaris de les festes de diverses poblacions. El novembre de 2010, el Consell de Cultura Popular i Tradicional Catalana ha aprovat la proposta de declaració de la jota, cantada i ballada a les comarques meridionals del Principat —entre altres territoris dels Països Catalans— com a element festiu patrimonial d'interès nacional.

Notes

1. En les meves recerques a la dècada de 1980 moltes de les persones grans entrevistades no sabien fer el so fonètic de la /j/ castellana i el substituïen per una /k/.
2. Per a la jota cantada al Baix Ebre i al Montsià, vegeu l'article «La jota improvisada a les Terres de l'Ebre» en aquesta mateixa revista.
3. Sobre la comarca del Priorat, vegeu «Coques i jotes, la festa al Priorat», dins: *Caramella*, núm. 5, juliol-desembre 2001, on s'amplien algunes informacions que ara sintetitzo en aquesta visió de conjunt.
4. A Alforja, Arbolí, Capafonts, Colldejou, Duesaigües, Mont-roig del Camp, Riudecanyes o Vandellòs, entre d'altres.
5. Per al corpus de les melodies més comunes a cada població i dels costums associats a la jota, vegeu els reculls del folklorista Josep Bargalló i Badia, publicats a la col·lecció «Balls i danses de les comarques de Tarragona». Vegeu la bibliografia que acompanya aquest article.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- AMADES, Joan. *Costumari Català*. Barcelona: Salvat Ed. - Edicions 62, 1982.
- ANGUELA, A.; COSTA, R.; GARRICH, M.; PALOMAR, S.; REIXACH, R.; SOLER, J. «La dansa popular d'arrel tradicional». A: *Tradicionari. Enciclopèdia de la cultura popular de Catalunya*. Volum VI: «Música, dansa i teatre popular». Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Generalitat de Catalunya, 2006.
- BARGALLÓ I BADIA, Josep. *Balls i danses de les comarques de Tarragona. El Priorat*. Tarragona: Diputació, 1991.
- *Balls i danses de les comarques de Tarragona. Ribera d'Ebre i Terra Alta*. Tarragona: Diputació, 1992.
- *Balls i danses de les comarques de Tarragona. Baix Ebre i Montsià*. Tarragona: Diputació, 1994.
- *Balls i danses de les comarques de Tarragona. Baix Camp*. Tarragona: Diputació, 1999.
- FONTS, Montsant; PALOMAR, Salvador. «Festes d'hivern a la Terra Alta». A: *Actes de les primeres jornades d'estudi sobre la Terra Alta*. Horta: Centre d'Estudis de la Terra Alta, 1994.